
І. О. Биля-Сабадаш,

кандидат юридичних наук, доцент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Граматичне речення як основна мовна одиниця тексту нормативного правового акта

Граматичне речення, як справедливо зазначається в юридичній літературі, виступає адекватною мовною формою вираження норм права¹. Воно утворюється із слів і стійких словосполучень, підкроне закономірностям організації тексту нормативного правового акта і є засобом вираження та існування конкретного нормативного припису. Від формулювання нормативного граматичного речення значною мірою залежить стислість викладення, адекватність регулятивної природи зовнішній словесній формі, простота сприйняття змісту нормативного припису тощо. Лінгвістичні недоліки тексту нормативно-правового акта породжують серйозні проблеми його тлумачення, стають причиною суперечливої правозастосовної практики, є підґрунтям для порушення принципів верховенства права і верховенства закону².

---

¹ Власенко М. А. Языковые и графические средства законодательной техники / М. А. Власенко // Законодательная техника : научно-практическое пособие / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М. : Городец, 2000. – С. 146–162.

² Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 4 т. – Т. 4. Методологія тлумачення нормативно-правових актів України / відп. ред. В. Г. Ротань. – К. : Юрид. книга; Севастополь: Ін-т юрид. дослід., 2008. – С. 479–523.

Численні експерименти, що проводилися психологами, довели пряму залежність смислового сприйняття друкованих текстів від цілого ряду їх мовних характеристик. Синтаксична структура фрази, її лексичний склад, розташування слів і чіткість зв'язку між ними суттєво впливають на ступінь розуміння тексту і на те, наскільки успішно засвоюється зміст друкованого матеріалу його потенційними читачами. Наразі доцільно згадати, що одним з головних завдань нормативного правового акта як форми права є максимально точно, доступне (зрозуміле), послідовне вираження змісту права. У такому ракурсі вирішальне значення має якість граматичного речення, через яке виражається зміст правової норми в нормативному правовому акті.

У науковій літературі приділялася певна увага окремим аспектам зазначеної проблеми. Зокрема, йдеться про праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених різних періодів, як А. Ушаков, С. Алексєєв, А. Піголкін, Д. Керимов, А. Нашиц, М. Власенко, М. Панов, П. Рабінович, Т. Губаєва, П. Баранов, С. Хижняк, С. Головатий та ін. Разом з тим граматичне речення не ставало предметом самостійного комплексного аналізу, який, власне, і є метою даної статті.

В обраному аспекті доцільно сформулювати низку стандартів, яким має відповідати нормативне граматичне речення і, за умови дотримання яких вирішується завдання доступного, зрозумілого викладення змісту права в нормативних правових актах. Вихідним при цьому є три головні вимоги, які ставляться до тексту нормативного правового акта в цілому, — стислість, точність, ясність¹. Для формулювання основних рекомендацій щодо нормативного граматичного речення велике значення має синтаксис — сукупність філологічних знань про словосполучення і речення², окремі положення стилістики. Як правило, разом із синтаксисом розглядається і проблема пунктуації. З огляду на обмежений обсяг стат-

¹ Див.: Спасов Б. Закон и его толкование / Б. Спасов. — М. : Юрид. лит., 1986. — С. 85–88; Язык закона / под ред. А. С. Пиголкина. — М. : Юрид. лит., 1990. — С. 18–25.

² Див.: Прокофьев Г. С. Анализ юридического текста: некоторые вопросы теории / Г. С. Прокофьев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11, Право. — 1995. — № 2. — С. 84.

ті в ній не будуть розглядатися лексичні засоби, від вживання яких теж суттєво залежить якість граматичного речення в нормативно-правовому акті.

Розглянемо основні вимоги щодо використання нормативно-граматичного речення, вживаних у ньому сполучників і розділових знаків.

1. Відповідність граматичної форми нормативному змісту. Особливості регулятивної природи права, прескриптивний характер правової інформації передбачають строго визначену граматичну форму. Природі права, характеру нормативної інформації, що міститься в актах, суперечить використання окличних, питальних речень¹.

Бажано, щоб за допомогою мовних засобів в усіх випадках, коли це можливо, був виражений характер норми, яка втілює той чи інший спосіб правового регулювання. З формулювання правового припису, який безпосередньо регулює поведінку суб'єкта (-ів) права, має однозначно впливати його імперативний, диспозитивний чи рекомендаційний характер («має право», «зобов'язаний», «повинен», «вправі», «дозволено», «заборонено», «рекомендується», «не допускається» тощо). Якщо інформація викладається у вигляді побажань, просто міркувань, нормативний акт дещо позбавляється своєї регулятивної здатності, оскільки втрачає необхідну точність і переконливість.

Особливо важливо чітко формулювати обов'язки державних органів, посадових осіб. Проте аналіз нормативних правових актів свідчить про те, що досить часто приписи безпідставно формулюються неналежним чином. Приміром, в абз. 1 ч. 2 ст. 12 Закону України «Про приватизацію державного майна» від 19 лютого 1997 року² закріплюється, що «державні органи приватизації протягом місяця розглядають заяви та приймають рішення щодо приватизації об'єкта і в п'ятиденний строк письмово повідомляють про це заявника, адміністрацію та трудовий колектив

¹ Див.: Власенко Н. А. Законодательная технология: (Теория. Опыт. Правила) : учеб. пособие / Н. А. Власенко. – Иркутск : Вост.-Сибир. изд. компания, 2001. – С. 48.

² Про приватизацію державного майна : Закон України від 19. 02. 1997 р. № 89/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 17. – Ст. 122.

підприємства, що приватизується, а також відповідний орган виконавчої влади, уповноважений управляти цим майном». У даному випадку слід було викласти правовий припис через формулу «зобов'язані + інфінітивна конструкція дієслова: розглянути, прийняти рішення, повідомити».

Разом з тим іноді використання формул, що чітко вказують на регулятивний характер припису, є недоцільним. Так, коли йдеться про певні повноваження, які є правом і обов'язком одночасно, варто вживати дієслова в теперішньому часі третьої особи. Приміром, «Місцеві Ради ... в межах своєї компетенції ... дають згоду на розміщення на своїй території підприємств, установ, організацій» (п. б) ч. 1 ст. 15 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року¹).

У підзаконних нормативних актах зобов'язання може виражатися формулою: «постановляю (-є)» + обов'язок виконати відповідні дії, що передається дієсловами інфінітивної конструкції (здійснити, установити, забезпечити)». Коли встановлюються певні правові режими об'єктів правовідносин, порядок, процедура здійснення певних дій тощо, то імперативна природа припису може передаватися через дієслова теперішнього часу, безособової форми (паювання земель радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств здійснюється після перетворення їх на колективні сільськогосподарські підприємства) — так звані стверджувальні речення. Інформативність таких повідомлень щодо імперативної природи припису в необхідних випадках може бути підвищена за допомогою часток «лише», «тільки», «виключно».

Актуальне значення при викладенні змісту нормативно-правових актів має урахування доконаних і недоконаних форм дієслів і дієприслівників. Використовуючи вказані форми, законодавець у першому випадку пов'язує настання певних юридичних наслідків не тільки з фактом здійснення певних дій (бездіяльності), але і з фактом настання певного результату. Здійснення дій, що не спричинили певного результату, не тягне за собою і настання юридичних наслідків, передбачених нормою. Приміром,

¹ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25. 06. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

ч. 4 ст. 27 Кримінального кодексу України закріплює, що підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Тобто особа, яка схилила, але не схилила іншу особу до вчинення злочину, підбурювачем не визнається.

У тих випадках, коли використовується недоконана форма дієслова або дієприслівника, настання юридичних наслідків не ставиться у залежність від настання результатів дії, позначених вказаними граматичними формами. Приміром, існувала норма, що шкода, понесена громадянином при рятуванні соціалістичного майна від загрозової для нього небезпеки, повинна бути відшкодована тією організацією, майно якої рятував потерпілий. Тобто неважливо, чи врятував майно потерпілий, важливо, що він його рятував і зазнав шкоди при цьому.

2. Вибір такої побудови речення, яка максимально спрощує сприйняття змісту, що ним передається. Використання мовних засобів має бути максимально економним: при викладенні нормативних правових приписів важливо, щоб їх формулювання були стислими, містили якомога менше слів, словосполучень, які не несуть необхідної нормативної інформації, а тільки відволікають увагу від основної думки, смислу.

Незважаючи на те, що нормопроектувальник повинен прагнути лаконічного викладу, можна констатувати, що в чинних нормативних актах довгі і досить складні за побудовою речення не є рідкістю. Складна структура речення є певною мірою виправданою, коли існує необхідність викласти думку в усьому різноманітті її юридичних відтінків, відобразити певну систему правових понять і логічний зв'язок між ними, вичерпати всі риси поняття. Є закономірною наявність речень із складною конструкцією в підзаконних нормативних правових актах. Вони відрізняються казуїстичним способом формулювання приписів, який обумовлений деталізованим, конкретизованим характером підзаконного нормативно-правового регулювання. Отже, коли зміст нормативно-правового припису не може бути викладений через прості речення, через графічні, структурні та інші засоби, слід спрощувати сприйняття змісту речень. Водночас аналіз численних

нормативно-правових актів України свідчить про те, що суб'єкти нормотворчої та нормопроектної діяльності, використовуючи речення надзвичайно складних конструкцій, безпідставно нехтують такими засобами¹.

Основними засобами і правилами, які спрощують сприйняття складних речень, є такі.

2. 1. В усіх випадках, коли це можливо, слід певним чином позначати за допомогою цифр чи букв елементи переліку, виокремлюючи їх у самостійні частини статті (пункти). Приміром, припис «До складу комісії входять за принципом однакового представництва представники господарського товариства, створеного членами трудового колективу підприємства, що приватизується, в тому числі й від представницького органу трудового колективу — профспілкового комітету або іншого уповноваженого ним органу, інші особи (або їх представники), які подали заяву на приватизацію, представники місцевих рад, фінансових органів, державного органу приватизації, Антимонопольного комітету України або його територіальних відділень, органу, уповноваженого до прийняття рішення про приватизацію управляти відповідним державним майном» (абз. 1 ч. 2 ст. 13 Закону України «Про приватизацію державного майна» від 19 лютого 1997 року), значно краще сприймався, якби його довгота була нейтралізована графічними та структурними заходами. Так, доцільно було б зазначити, що склад комісії з приватизації об'єкта формується за принципом однакового представництва. І далі з абзацу: До складу комісії входять: а)..., б)...і так далі. У даному випадку можна і не роз'єднувати такий припис, але за умови іншого порядку слів у реченні: «До складу комісії з приватизації об'єкта за принципом однакового представництва входять: а)..., б)...і так далі».

2. 2. Якщо в реченні є декілька відносно самостійних смислових компонентів, що виражені дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами, підрядними реченнями, відособленими

---

¹ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: в 4 т. Т. 4: Методологія тлумачення нормативно-правових актів України / відп. ред. В. Г. Ротань. – К. : Юрид. кн.; Севастополь : Ін-т юрид. дослідж., 2008. – С. 505–508.

прийменниково-відмінковими групами, то їх загальна кількість не повинна перевищувати дев'яти. Це обмеження пов'язане з обсягом людської пам'яті, яка здатна утримувати від п'яти до дев'яти незалежних одиниць, що пред'являються для запам'ятовування¹.

2. 3. У реченні не повинно бути ланцюжків, складених з однотипних граматичних форм, що слідує одна за одною. Це передусім стосується підрядних речень зі словом «який», що (приміром, «Особливості відносин, що виникають у зв'язку з закупівлею товарів, робіт і послуг, що здійснюються в межах державного оборонного замовлення...»), до сполучень іменників у формі родового відмінка типу «забезпечення встановлення, батьківство чоловіка матері дитини тощо»². Слід уникати концентрації в одному фрагменті тексту слів з однаковим коренем, ряду слів, вжитих в одному відмінку.

2. 4. Необхідно обирати такий порядок слів у реченні, який найбільш адекватно передає необхідну правову інформацію та, якщо речення довге, спрощує його сприйняття. Для української мови в цілому характерний вільний порядок слів у реченні, хоча залежно від стилю мовлення і комунікативної мети певні обмеження рекомендаційного характеру існують. Найчастіше в офіційно-діловому і науковому стилях мовлення зміна звичайного порядку слів (S-P-O; приміром: державний земельний кадастр (S) ведеться (P) уповноваженим органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів (O)) пов'язана з необхідністю акцентувати увагу на певній правовій інформації. Оскільки інтонаційні можливості в писемному стилі відсутні, звертаються до актуального членування речення, сутність якого і полягає у зміні звичайного порядку слів у реченні³. У результаті певний член речення актуалізується, внаслідок чого акцентується увага адресата на певній інформації.

У сучасних нормативно-правових текстах досить часто звертаються до означеного прийому, і це цілком виправдано, але іно-

¹ Див.: Миллер Дж. Магическое число семь плюс или минус два / Дж. Миллер // Инженерная психология : сб. ст. : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1964. – С. 330.

² Язык закона / под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Юрид. лит., 1990. – С. 20.

³ Див.: Чемес В. Правнича мова і українське суспільство / В. Чемес // Нариси з законопроекування. – Оттава, 1999. – С. 52.

ді утруднює сприйняття тексту. Можна навести приклади невдалої побудови речень у нормативно-правових актах («виділення єдиним масивом земельних ділянок...» замість «виділення земельних ділянок єдиним масивом...»; «до складу комісії входять за принципом однакового представництва представники...» замість «до складу комісії за принципом однакового представництва входять представники...» чи «за принципом однакового представництва до складу комісії входять представники...»), але головною тут залишається рекомендація завжди звертати увагу на порядок слів у реченні, намагаючись, з однієї сторони, найбільш точно передати необхідну правову інформацію, а з другої — не утруднювати сприйняття смислу нормативного правового припису.

Необхідно дотримуватися чітких синтаксичних зв'язків між головним і залежним компонентом синтаксичної структури речення (підмет і присудок), словосполучення та ін. В усіх випадках, коли це доцільно і можливо, слід між головним і залежним компонентом граматичної структури ставити не більше п'яти слів, оскільки із збільшенням дистанції між головним і залежними словами втрачається чіткість синтаксичних зв'язків у реченні. Але іноді і менша кількість слів призводить до послаблення чи навіть неправильного встановлення таких зв'язків. Приміром, фрагмент «кошти ... спрямовуються ... на відшкодування витрат власників землі і *землекористувачів, пов'язаних* із господарюванням на землях гіршої якості...» правильно викласти в такій формі: «кошти ... спрямовуються ... на відшкодування власникам землі і землекористувачам *витрат, пов'язаних* із господарюванням на землях гіршої якості...». Прикладом ігнорування синтаксичних зв'язків є й ч. 1 ст. 1 Цивільного кодексу України, в якій використана конструкція «особисті немайнові та майнові відносини».

2. 5. Якщо є можливість, необхідно роз'єднувати одне складне речення на декілька простих, що завжди дозволяє викладати матеріал у спрощеній формі. Такий засіб надзвичайно актуальний, коли компоненти переліків у складному реченні підпадають під різні режими правового регулювання, коли наступна частина речення відноситься лише до однієї конкретної обставини, події, суб'єкта, згадуваних у попередніх його частинах, тощо. У даному

випадку, щоб виключити труднощі в тлумаченні такого речення, його окремих частин, доцільно розділяти складне речення на окремі речення. Причому останні повинні викладатися у порядку від загального до спеціального (виключного), уточнюючого.

3. Правильне вживання сполучників. Нормативно-правові акти України містять багато випадків невдалого вживання сполучників¹. Сполучники поділяються на єднальні та розділові. Конкурують у застосуванні єднальні сполучники *і (й), та, а також*. Сполучники *та, а також* слід вживати в тих випадках, коли поняття, що утворюють перелік, виступають як самостійні явища і слабо пов'язані одне з іншим («Депутатом сільської, селищної, міської, районної у місті, районної, обласної ради, а також сільським, селищним, міським головою не може бути обраний громадянин України, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку»).

У розділовому значенні зазвичай вживаються сполучники *або, а рівно*; в той же час розділову функцію можуть виконувати сполучники *і, а також* при викладенні диспозицій правових норм. Залежно від значення сполучників, які використовуються при формулюванні окремих складових частин норми, гіпотеза, диспозиція і санкція можуть бути складними (кумулятивними) і альтернативними. При альтернативній формі викладення має значення лише одна обставина, явище, наслідок з тих, що перераховані. Водночас для складних гіпотез, санкцій є характерним те, що обов'язковими є всі елементи переліку. Нормопроектувальник має дбати, щоб з логіко-граматичної побудови речення чітко випливало, в якому значенні вживається даний конкретний сполучник. Узагальнюючи, необхідно сказати, що сполучники *і, та, а також* слід вживати, коли в правовій нормі поєднуються декілька обставин, передумов тощо; коли різні правові наслідки кумулятивно пов'язані з однією фактичною обставиною. Розділові сполучники *або, а рівно* вживаються, коли правовою нормою

¹ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: в 4 т. Т. 4: Методологія тлумачення нормативно-правових актів України / відп. ред. В. Г. Ротань. – К. : Юрид. кн.; Севастополь : Ін-т юрид. дослідж., 2008. – С. 511–521.

передбачаються альтернативі умови; правові наслідки пов'язані з фактичними обставинами таким чином, що щоразу настає одна з них.

4. Правильне вживання розділових знаків. Стилїстика нормативного правового акта вимагає не уніфікації, а розумного різноманіття пунктуації. При цьому знак оклику, питальний знак та багато крапок наприкінці речення в нормативних правових актах не вживаються. Тире використовується, коли опускається присудок, наводиться визначення, необхідно відокремити санкцію норми від інших частин тощо. Широко вживається двокрапка при використанні прийому «винесення за дужки», викладенні переліків. Крапка з комою вживається при відокремленні частин складного речення та у випадках, коли елементи переліку мають відносно самостійне значення, а зв'язок між ними — послаблений характер.

Іноді крапка з комою не вживається в випадках, коли це дійсно необхідно, що ускладнює сприйняття акта. Можна навести такий приклад: відповідно до ч. 2 ст. 22 Закону України «Про плату за землю» від 19 вересня 1996 року¹ кошти від земельного податку, що централізується, спрямовуються на розробку і виконання державних програм щодо раціонального використання земель, підвищення родючості ґрунтів, на відшкодування витрат власників землі і землекористувачів, пов'язаних із господарюванням на землях гіршої якості, охорону земельних ресурсів у комплексі з іншими природоохоронними заходами, розвиток загальнодержавної та регіональної інфраструктури, ведення державного земельного кадастру, землеустрою, моніторингу, а також проведення земельної реформи. В даному випадку, по-перше, елементи переліку мають таке самостійне значення, що вимагають відокремлення крапкою з комою; по-друге, у реченні є зворот, який відділяється комою, що ускладнює сприйняття смислу речення в цілому, якщо елементи переліку не відокремлюються крапкою з комою.

Багато ускладнень в правотлумачній і правореалізаційній практиці може створити неакуратне вживання такого розділового

¹ Про плату за землю : Закон України від 19. 09. 1996 р. № 378/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 45. – Ст. 238.

знаку, як дужки. Як правило, у дужках можуть бути: а) слова, словосполучення, які уточнюють, пояснюють тощо попереднє слово, словосполучення; б) абрєвіатури, скорочення попередніх слів, словосполучень; в) інформація про акт, згідно з яким внесені зміни, доповнення або відмінена дана стаття, пункт або їх частина тощо; г) видові поняття; д) винятки тощо. Наведемо декілька прикладів: органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування можуть делегувати молодіжним та дитячим громадським організаціям повноваження щодо реалізації відповідних програм (проектів, заходів); про легалізацію (офіційне визнання) об'єднання громадян легалізуючий орган повідомляє у засобах масової інформації. (Стаття 14 доповнена частиною сьомою згідно із Законом № 3582-12 від 11. 11. 93); сільські, селищні, міські, районні, обласні (далі — територіальні) виборчі комісії.

Отже, дужки в тексті можуть мати різне значення. Суб'єкти нормопроектної діяльності завжди мають прагнути до того, щоб в усіх випадках було однозначно зрозумілим, в якому саме значенні вживаються дужки. Така ясність досягається через одночасне вживання відповідного сполучника, через відповідні формулювання у наступному реченні.

Таким чином, граматичне речення як основна мовна одиниця тексту нормативного правового акта повинно а) адекватно передавати регулятивний характер правової норми; б) мати чітку, логічну, ясну, збалансовану структуру; в) характеризуватися осмисленим, обґрунтованим використанням розділових знаків і сполучників. Розглянуті вимоги до граматичного речення, через яке передається зміст нормативного правового припису, є досить простими. Саме тому вони, напевне, дещо недооцінюються суб'єктами нормотворчої і нормопроектної діяльності. Але якщо природна обмеженість, недосконалість мови як засобу передачі певного змісту поєднується з нехтуванням культурою мови, то в підсумку втрачаємо послідовне, зрозуміле, ефективне і справедливе правове регулювання суспільних відносин.